

УДК 1:167:168.522(09)«20»

Н. П. Гапон

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри психології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ФІЛОСОФІЯ ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМУ Ж. ДЕЛЬОЗА: ПЕРСПЕКТИВИ ТЕОРЕТИЗУВАННЯ ПРО ҐЕНДЕР

Інтерес до філософії постструктуралізму з останньої чверті минулого століття невпинно посилюється та сприяє появі нових ґендерних досліджень. Праці французьких філософів Г. Сіксу «Сміх Медузи», Ю. Кристевой «Бажання у мові» та Л. Іріґаре «Speculum іншої жінки» та ін. мали велике значення для сучасних ґендерних досліджень у філософії, соціології, культурології, психології тощо. У цей період з'являється поняття ґендеру як мисленнєвого конструкту, що позначає соціокультурну природу статі й дерадикалізує, деполітизує феміністську програму, знижує її антиконформістський заклик. Питання взаємозв'язку між ґендерними дослідженнями та постмодерністською філософією є актуальною темою, яка дає змогу збагнути витоки сучасного теоретизування про соціокультурну стать і розробляти методологічні підходи подальших досліджень.

Зарубіжні філософи: Дж. Флексі, Е. Кеплен, Ш. Муф, Дж. Батлер та ін. – здійснили в період 1980–1995 рр. історико-філософський аналіз теоретичних напрацювань, наукової співпраці між жіночими студіями та постмодерністською філософією. Сучасне осмислення ґендерних теорій і дослідницьких проектів, які напрацьовані в межах соціально-гуманітарного знання, продовжує залишатися актуальним і пов'язане з дискусіями про їх філософське підґрунтя. У 70–90 рр. минулого сторіччя праці Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дерріди, Ж. Дельоза, М. Фуко, Ж. Бодріяра та ін. доволі сильно вплинули на спосіб розмірковування про проблеми соціокультурної статі в руслі жіночих студій. Представниці жіночих студій прагнули почерпнути з рейтингових філософських текстів, написаних у постмодерністській манері, нову методологію для ґендерних досліджень. Американські дослідниці переважно зосереджувалися на постмарксистських і постфрейдівських текстах, щоб виробити необхідний методологічний інструментарій для творення нових ґендерних теорій. Європейські, здебільшого французькі, жіночі студії звернули увагу на постструктуралістські праці Дерріди, Фуко, Ліотара. Ці автори розгорнули постмодерністську критику науки та продовжили розроблення особливого критичного стилю, який раніше запропонував Ф. Ніцше: генеалогічний спосіб історичного філософування; центрацію на метафоричних операціях мови; антиоптимістський перспективізм, який був опертий на партикуляризм; нівелювання універсальністських та узагальнених претензій панівного дискурсу. Недостатньо дослідженим залишається питання теоретико-методологічних засад окремих сучасних ґендерних проектів, їх зв'язку з філософськими підходами останньої чверті минулого сторіччя. Зокрема, недостатньо висвітленим є питання про значення для методології ґендерних досліджень філософських ідей відомого французького філософа Ж. Дельоза, який займав свою унікальну нішу в постмодерністській науці.

Метою статті є з'ясування впливу філософії постструктуралізму, зокрема принципів, положень, концептів Ж. Дельоза, на оформлення сучасного ґендерного проекту «номадичної суб'єктивності» Р. Брайдотті.

Заслужений професор Утрехтського університету (Нідерланди), директор і засновник Центру гуманітарних наук Розі Брайдотті є добре відомою своїми міждисциплінарними дослідженнями філософських проблем статі. Вона здобула ступінь доктора філософії в Сорбоннському університеті. Упродовж останніх десятиріч активно співпрацювала з низкою європейських та американських університетів. Її концепція «номадичної суб'єктивності» стала наслідком

усвідомлення формування нової суб'єктивності жінки, характерної для доби постінформаційного суспільства, глобалізації та міграції.

Для опису цієї нової жіночої суб'єктивності Р. Брайдотті запозичує образ-концепт ризоми під впливом праці Жюльєн Дельоза «Ризома», яка була написана ним у співавторстві з психотерапевтом Феліксом Гваттарі. Автори взяли це поняття з ботаніки, подали його як протилежну модель до ієрархічної структури дерева. Поняття дерева є для них образною метафорою й порівнюється з модерністською моделлю думки, яка розвивається через бінарну опозицію. Ризома – це рослина, що розростається горизонтально і приживається навіть на кам'янистому підґрунті. З її повзучих пагонів утворюються нові рослини, які, у свою чергу, теж випускають пагони тощо, утворюючи перервну поверхню без глибини. Відтак постструктуралістська модель подається авторами через фігуру «ризому». Ж. Дельоза прогностично ризому з лінійно впорядкованою системою корінн [5, с. 57]. Ризоматичний модус презентує певний спосіб мислення, яке є протилежним «до видимого, вертикального розгалуження західних дерев пізнання» [5, с. 58]. Відтак стає очевидно філософська установка Ж. Дельоза – примножити спосіб мислення, що уникає редукції діалектики з її бінарними опозиціями, дихотомними поняттями, і відкритись для формування нескінченних іманентних зв'язків ризоми (диференційної різноманітності).

Дельозівська концепція «диференційної різноманітності» опирається на низку принципів, що характеризують ризому як модель постструктуралістського мислення. Перший із них – це принцип *ризоматичного зв'язку в мисленні*, адже кожна точка ризоми необмежувально пов'язана з іншою. Натомість дерево як фігуральна модель західного стилю мислення розвивається обмежувально у своїх можливостях, оскільки ґрунтується на ієрархії та впорядкованості зв'язку. Другий принцип пов'язаний із *неоднорідністю площини мислення за інтенсивностями*, які укладають ризоматичний ланцюг думки. Ці мисленнєві площини утворюються з різномірних реєстрів: перцептивних, жестикуляційних, мовних тощо. Тобто лінгвістична структура модерністського мислення з її діалектикою означника та означуваного не є привілейованою в ризоматичній структурі. Ба більше, жодна універсальна структура детермінації не залишається стабільною. Третій принцип ризоми як мисленнєвої структури – *множинність*. Цей термін треба розуміти не як зібрання окремих одиниць, елементів чи уніфікованих суб'єктів, а як сукупність різних вимірів і ліній зв'язку. Вони здатні змінювати свою природу, коли зростають кількісно. На відміну від цього способу мислення, у модерністській філософії множинність може перекодуватися суб'єктом (головним означником), що оперує в додатковому вимірі й прагне подолати пласку площинність (множинність ризоми). Четвертим принципом є *неозначувальний розрив*. Ризоми можуть містити в собі не лише структури сигніфікації («територизації»), а й лінії зламу, що розривають або детериторизують ці субструктури, аби потім підпорядкуватися іншим субструктурам (завано «територизуватися»). Відтак ризоми проходять крізь бінарності та структури, але не зводяться до них. *Картографія* – це наступний принцип ризоми як фігури нового дослідницького мислення. Цей принцип орієнтує на мисленнєве експериментування на протигагу логоцентризмові як способів творення модерністських мисленнєвих моделей, які

зосереджуються навколо, усталеного заздалегідь, обмежувального центру. Останнім принципом є *декалькоманія*. Залишкові сліди будь-яких структурних моделей (наприклад, психоаналізу) мають бути перенесені назад на карту (ризому), щоб заново активізувати їх приховані значення. Отже, ризомат як фігура мислення є ацентрованою, неієрархічною й неозначальною. Вона є серединою без початку й кінця, у постійному процесі становлення.

Простежмо, як застосовуються дельозівські концепти, образи-поняття у філософських теоретичних побудовах Р. Брайдотті про сучасну жіночу суб'єктивність. Епіграфом до її праці «Шляхом номадизму» є цитата із Г. Стайн: «Добре мати коріння – коли ти можеш перенести його із собою» [1, с. 18]. Вибір епіграфа для Р. Брайдотті не є випадковий. Традиції мовленнєвих практик (дискурсів) є закоріненими в глибинних прошарках культури. «Укоріненість» чоловічого суб'єкта в культуру та міграційний досвід (мандрижок) були вирішальними у творенні текстових епох. Ризомат, уважає Р. Брайдотті, відображає політичну онтологію номадизму, задає рухливі основи для постгуманітарного дослідницького погляду на суб'єктивність. Тут помітним є запозичення ще одного, раніш вжитого в дельозівських працях, поняття – номади (кочівника). Номадичну свідомість Ж. Дельоз розумів як інтенцію перетинати кордони й рухатися незалежно від точки призначення. Для Р. Брайдотті номадична свідомість – це усвідомлення суб'єктом рухливості кордонів, пересування в пошуках місця розташування.

Р. Брайдотті зосереджується на дослідженні різноманітних граней поняття «номадичні суб'єкти», вважає їх придатною теоретичною фігурацією для сучасної суб'єктивності. Сам термін «фігурація» вже, на її думку, відсилає до такого стилю мислення, що відкриває вихід із бачення суб'єкта. Р. Брайдотті виявляє подібну до Ж. Дельоза готовність до вироблення нових альтернативних підходів, опанування нових способів розмірковування про суб'єкт і винайдення нових моделей мислення вільних від дуалістичних концептуальних обмежень. Адаже мислити, як зауважував Ж. Дельоз, завжди означає експериментувати, а не лише інтерпретувати [2, с. 260]. У цьому сенсі номадична свідомість, на переконання авторки, є епістемологічним імперативом критичного мислення сьогодні.

Номадичну свідомість Р. Брайдотті розглядає як епістемологічну позицію. Вона поділяє думки окремих філософів науки щодо визначальної ролі, яку відіграють «номадичні концепти» в постмодерністській епістемології. Ці концепти є номадичними, оскільки вони набули здатності переходити від одного наукового дискурсу до іншого. Міждисциплінарне поширення концептів сприяє виникненню множинних наукових зв'язків і комплексних наукових досліджень. Для Р. Брайдотті притаманною є критична настроєність щодо суджень про негативну роль «номадичних концептів». Вона не погоджується з тим, що «номадичні концепти» розчинаять межі окремих дисциплін і створюють безлад, категоріальний хаос усередині них. Цю дослідницьку позицію авторка виробляє солідаризуючись із Ж. Дельозом. Хоча в працях Ж. Дельоза безпосередньо не помічається особливої зацікавленості дебатами про модернізм і постмодернізм, однак помітним є його критичне ставлення до тотальності, цілісності та єдності нединамічних, ієрархічних структур, зокрема дисциплінарних.

Філософ Р. Брайдотті використовує поняття «номада» як форму входження в дебати про постмодерністську кризу вартостей. Як послідовниця поглядів Ж. Дельоза і теоретик постструктуралізму, вона виразила свій скептицизм стосовно так званої «кризи», яка не може відбуватися одночасно з виникненням численних соціокультурних рухів і жіночих громадських ініціатив у Західній Європі останньої чверті ХХ ст. У праці «Патерни Дисонансу» [3] Р. Брайдотті критично поставилася до постмодерністського сприйняття нових образів жіночого як прототипу мультицентрованої, мінливої та розрізної ідентичності. Водночас Р. Брайдотті наголошує на співвіднесеності постструктуралізму з її авторською спробою подати в модусі номадизму сам процес мислення й

суб'єкта, який мислить. Як зазначає Р. Брайдотті, номадичне мислення – це завжди позиція меншості. Але така позиція може посилити позиції постструктуралістського розвитку думки [1, с. 32]. Прихильники філософії Фуко, Дельоза, Грігерей не мають особливих шансів на теоретичні пріоритети. Їхній стиль філософування, радикалізм розгляду питань, їхній інтерес до змін і трансформацій у повсякденному житті, рівно як їхній погляд на історію філософії, потіснені в Європі філософськими течіями неопозитивізму. Це означає, що простір, який утримує постструктуралістське мислення, є майже простором позафілософським. Р. Брайдотті переконана, що гендерні дослідження у філософії є одним із дискусійних просторів, де дебати про постструктуралізм можуть продовжуватися. Фактично це один із маршрутів порятунку для ідей, які можуть згаснути. Для Р. Брайдотті можлива точка перетину між постструктуралістською філософією та гендерною теорією – це «бажання подолати той лінійний модус теоретичного мислення, телеологічно наперед визначений стиль аргументації, який більшість із нас було привчено поважати» [1, с. 32–33].

Теорія, яка відстоює форму творення нових способів мислення (Дельоз, Дерріда, Грігерей), викликає філософську заангажованість Р. Брайдотті. Суттєвим для віднайдення філософського простору постструктуралістським напрямом має бути відчуття необхідності «від-ідентифікувати себе, з одного боку, від осілості андроцентричного монолітизму у філософії мислення, з притаманною йому гендерною сліпотою, з іншого – від академічних та інтелектуальних конвенцій філософії фемінізму» [1, с. 34]. Вона зацікавлена лише в таких системах мислення, які здатні відкрити перспективи філософських міркувань про сучасні зміни суб'єктивності, що відбуваються під впливом глобальних соціокультурних трансформацій. Це мотивує сучасного дослідника гендеру, переконує Р. Брайдотті, відійти від осілого логоцентричного мислення, феміністських «едипальних сюжетів», звільнитися «з патернів маскуліної ідентифікації, які вимагаються високою теорією, і, врешті, наблизитися до номадичної творчої думки» [1, с. 34]. Концепція номадичної суб'єктивності спонукає сучасних дослідників стверджувати гендерні відмінності як позитивну силу. Р. Брайдотті ґрунтується на дельозівському *принципі множинності*, який дає змогу за універсальною структурою «жінка» побачити проблему врахування множинних підструктур: національності, раси, віку, стилю життя й соціального статусу. Авторка вважає, що треба подолати старі погляди на «пригнічене» феміне становище. Зміни історичної ситуації, становлення постмодерністичної транснаціональної економіки, підкріпленої міграційним процесом, спонукають розробляти нові стилі й форми репрезентації жіночого.

Простежмо за мовленнєвим стилем Р. Брайдотті, щоб збагнути стратегії, які визначають просторову метафізику номадичного мислення. Її стиль письма відображає дельозівський *принцип детериторизації*. Так, дослідник номада, пише Брайдотті, зневажає магістральну комунікацію; «закоркованість» значень створює особливу форму перешкод мислення, що суперечить «здоровому глузду» [1, с. 20]. Значення й означення, які народилися в модерністській науці, часто є змістовими «корками», які заважають відстежити соціокультурні феномени сучасності, рівно як офіційні монолітні теорії, які «закорковують» у собі багато феноменів. Говорити про старт без опори на дихотомію (відминування/підкорення) у межах концептів метатеорій (дів Арістотеля до Канта і Фрейда) є досить складно. Заперечити метатеорію означає йти шляхом «войовничого фемінізму», що означатиме втрату «здорового глузду». «Відхід від міста» («детериторизація»), яке асоціюється з чоловічою територією (міста-держави, де панує Логос), до «пустелі» є ліпше, ніж «чинити облогу» непереоможної фортеці (традиції чоловічого письма, тексту). «Пустеля» є тією територією номади, куди вона несе попередній досвід осілості з собою [1, с. 21]. Тут Р. Брайдотті використовує дельозівські *принципи картографування та декалькоманії*. «Номада не фрейдівський «темний континент», у безладі

та багатолюдності якого складно зорієнтуватися. Номада є одночасно картографом, вони діють злагоджено, оскільки в них спільна потреба розташування (situational need)» [1, с. 21]. Номада має здатність текстувалізувати візуальне, читати невидимі карти, невербалізовані знаки. Ідеться про «усну історію», яку завжди зберігали жінки на противагу «написаній» – чоловічій. Історії Фрейдівих пацієнок записані психоаналітиком як патологічні історії. Проте ці історії можуть «переосмислитися як наративи, що подібно до стріл вилетіли з історії кризового капіталістичного суспільства й були свідченням початку його трансформацій» [1, с. 21].

У теоретизуванні Р. Брайдотті можна також помітити використання дельозівського *принципу зв'язку*. Згідно з нею, сучасний дослідник (номада) не може відмежовуватися від інших теорій і заземлюватися лише на одній основній теорії (території). Це однаково втратить оперативність відреагування (аналізу) на нову соціокультурну ситуацію і специфіку існування гендеру. Рухатись серед різних теорій, дискурсів означає бути кочівником і «номадично мислити». «Карти кочівників потрібно постійно перерисовувати, лише тоді вони є структурно протилежними до нерухомості й хижацького споживання» [1, с. 39]. Р. Брайдотті вказує на особливість номадичного стилю мислення – сприймати будь-яку теорію, відчувати її, однак не як власну осілість, єдину площину. *Детериторизація* потрібна, щоб, виходячи з окремих теоретичних основ для аналізу гендеру (як окремого соціокультурного явища), одночасно віднаходити те, що володіє загальними, спільними вартостями. Можливість перетинати дискурсивні території, усвідомлювати рухливість поставлених теоретичних меж і є виявом номадичної свідомості дослідника. Це особливо важливо для всебічного дослідження соціокультурної специфіки гендеру на окремо взятих теренах.

У праці «Постлюдина» (2013) Р. Брайдотті репрезентує множинність образу людини в час глобалізації та фрагментації, посилення впливу на людську психіку, тіло інформаційних і біологічних технологій. Така втрата єдності сприйманого суб'єкта не повинна демотивувати дослідника. Не треба сприймати цю ситуацію як «утрату пізнавального й морального самовладання», адже постлюдина допомагає нам зрозуміти сенс нашої гнучкої та множинної ідентичності [4, с. 67]. Постлюдина увиразнює трансформації людської суб'єктивності й тілесності під впливом ринкової економіки, комерціалізації, продукування генетично модифікованих організмів, які поволі й поступово стирають категоріальні відмінності між людиною та іншими видами живого. Гнучка і множинна ідентичність постлюдини постає вектором прикладних аспектів гуманітарної науки.

Р. Брайдотті в праці «Постлюдина» говорить про перспективний спектр гендерного аналізу: постколоніальні дослідження, мирне співіснування людей, захист навколишнього середовища. Концептуальна фігура «номадичного суб'єкта» Р. Брайдотті є тим ескізом суб'єктивності в добу постінформаційного суспільства, коли світ сприймається без обмежень конкретним місцем замешкання. Володіння різноманітністю стилів і дисциплінарних підходів постає важливим у галузі сучасних гендерних досліджень. Саме в цій галузі «номадичне мислення» дає змогу відмовитися від надмірних узагальнень, ілюзії повної подібності всіх жінок. Натомість необхідно визнати й дослідити специфіку та складність соціокультурних, політичних, матеріальних і семіотичних умов, у яких живуть і діють жінки.

Отже, у сучасній дискурсивній практиці філософії гендеру акцентується на значенні номадичної свідомості для подальших досліджень у цьому напрямі. Формування теоретичних положень гендерного проекту номадичної суб'єктивності здійснювалося під впливом понять, принципів і

концептів, запозичених Розі Брайдотті з філософського доробку Желя Дельоза. У цьому сенсі інтердисциплінарне дослідження, здійснене Р. Брайдотті, можна вважати новим прочитанням праць Ж. Дельоза, що скероване на гендерну проблематику. Головні завдання теоретичного проекту Р. Брайдотті – критика модерністських феміністичних теорій і відновлення почуття інтерсуб'єктивності, яке дає змогу різним дослідникам через визнання гендерних, етнічних, соціокультурних і політичних відмінностей дослідити новий соціокультурний тип суб'єктивності. Зрушення цього проекту залежить від здатності дослідника опанувати різноманітні дискурси, орієнтуватися в них.

Література

1. Брайдотті Р. Путем номадизма / Р. Брайдотті // Гендерные исследования. – Х. : ХЦГІ, 2000. – № 4. – С. 18–45.
2. Дельоз Ж. Фрагменти з книги «Переговори» / Ж. Дельоз // Фуко М. Історія сексуальності / М. Фуко. – Х. : Око, 2000. – Т. 2. – 2000. – С. 254–272.
3. Braidotti R. Patterns of Dissonance: A Study of Women and Contemporary Philosophy / R. Braidotti. – Cambridge : Polity Press ; New York : Routledge, 1991. – 365 p.
4. Braidotti R. The Posthuman / R. Braidotti. – Cambridge : Polity Press, 2013. – 180 p.
5. Deleuz G. Rhizome / G. Deleuz, F. Guattari. – Paris : Minuit, 1976. – 269 s.

Анотація

Гапон Н. П. Філософія постструктуралізму Ж. Дельоза: перспективи теоретизування про гендер. – Стаття.

У статті розглянута аплікація понять, принципів філософії постструктуралізму (Жіля Дельоза) на теоретико-методологічну площину сучасного гендерного проекту «номадичної суб'єктивності» Розі Брайдотті. Показано уразливість модерністських дослідницьких установок і специфіку постструктуралістського теоретизування про гендер. Окреслено перспективи гендерного проекту Р. Брайдотті з урахуванням соціокультурних обставин.

Ключові слова: філософія постструктуралізму, ризома, гендер, номадична суб'єктивність.

Аннотация

Гапон Н. П. Философия постструктурализма Ж. Делеза: перспективы теоретизирования о гендере. – Статья.

В статье рассмотрена апликация понятий, принципов философии постструктурализма (Жиля Делеза) на теоретико-методологическую плоскость современного гендерного проекта «номадического субъективности» Розы Брайдотти. Показана уязвимость модернистских исследовательских установок и специфика постструктуралистского теоретизирования о гендере. Обозначены перспективы гендерного проекта Брайдотти с учетом социокультурных обстоятельств.

Ключевые слова: философия постструктурализма, ризома, гендер, номадическая субъективность.

Summary

Hapon N. P. Poststructural philosophy of G. Deleuze: the prospects of theorizing about gender. – Article.

The paper analyses the application of Deleuze's philosophic visions, concepts and principles in theoretical and methodological plane of the modern gender project of R. Braidotti's "nomadic subjectivity". It considers the specificity of poststructural theoretical research of gender, the aspects of new research thinking. It indicates the sensitivity of feminist research attitudes and defines the perspectives of gender project in social and cultural conditions.

Key words: philosophy of poststructuralism, rhizomes, gender, nomadic subjectivity.